

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Türkistan Şehirleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme A General Evaluation of Turkestan Cities on the Historical Silk Road*

Orhan DOĞAN

Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, odogan@ksu.edu.tr
Orcid ID: 0000-0002-9404-7752

Murat ERKOÇ

Öğr. Gör., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, murat.erkoc@hku.edu.tr
Orcid ID: 0000-0003-0640-6493

Öz: Geniş bir coğrafyaya sahip olan Horasan ve Mâverâünnehr bölgesindeki Nişâbur, Merv, Belh, Herat, Semerkant, Buhara, Hârizm, Tus ve Tirmiz gibi şehirler, sahip oldukları siyasi ve iktisadi özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Nitekim Horasan ve Türkistan şehirleri, genel olarak İran, Çin, Hindistan ve Avrupa'yı birbirine bağlayan ana yollar üzerinde kurulmuştur. Ancak bu durum, Türkistan şehirlerini iktisadi açıdan kalkınmalarını sağladığı gibi beraberinde muhtelif devletlerin odak merkezi haline gelmelerine de sebep olmuştur. Bu şehirlerin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmesine rağmen bu şehirlerin Büyük İskender tarafından kurulduğu görüşü ağır basmaktadır. Horasan bölgesinde Hz. Ömer dönemiyle birlikte başlayan fetih hareketleri, Hz. Osman ve Emevîler döneminde hız kesmeden devam etmiştir. Arapların yönetimi altına girmek istemeyen bölge halkının sık sık ayaklanması, buldukları şehirlerin tahrip edilmesine sebep olmuştur.

Bu çalışmada Horasan ve Türkistan şehirlerinin coğrafi yapıları, kuruluş aşamaları, öne çıkan siyasi durumları ve sahip oldukları sosyal ve ekonomik özellikleri, Arapça ve Türkçe kaynaklarda yapılan araştırmalar neticesinde genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Türkistan, Türkler, Araplar.

Abstract: Khorasan region, which has a wide geography, has come to the forefront with the political and economic features of cities such as Nishabur, Merv, Belh, Herat, Samarkand, Bukhara, Harizm, Tus and Termez. As a matter of fact, Khorasan and Turkistan cities were generally established on the main roads connecting Iran, China, India and Europe. However, this situation not only enabled Turkistan cities to develop economically but also caused them to become focus point of various states. Although there are various thoughts about when and by whom these cities were established, the view that they were founded by Alexander the Great prevails. The conquest movements that started with the Omer period in the Khorasan region continued without slowing down during the period of Osman and the Umayyad. Frequent uprisings of he local community people who did not want to come under the rule of the Arabs caused the destruction of the cities they were in.

In this study, as a result of the researches conducted in Arabic and Turkish sources, the geographical structures of the Khorasan and Turkestan cities, the processes of their establishment, their prominent political situation and their social and economic features have been tried to be presented in general terms.

Keywords: Khorasan, Turkestan, Turks, Arabs.

* Türkistan Şehirleri: Hârizm, Buhara, Semerkant, Tirmiz, Belh, Herat, Tûs, Meşhed, Nisâbur

Geliş Tarihi: 21.02.2021

Kabul Tarihi: 05.01.2022

Yayın Tarihi: 30.04.2022

Atf: Doğan, O. & Erkoç, M. (2022). Tarihi ipek yolu üzerindeki Türkistan şehirleri üzerine genel bir değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 306-323. Doi: 10.33437/ksusbd.884340

GİRİŞ

Türkçede XI. yy'dan itibaren halk dilinde şar olarak telaffuz edilen şehir için Sogdca kökenli kent ile kale ve saray anlamlarına gelen balık kelimesi (Sabri, 2010: 441), Arapçada ise şehrin karşılığı olarak medine ve belde kelimeleri kullanılmıştır. Şehir, insan hayatını yönelten ve çevreleyen bir yapıdır. Bu yapının oluşmasını insanlar ve dini inançlar sağlamaktadır (Alver, 2011: 330). Bir yerleşim yerinin şehir olabilmesi için birtakım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bunlar, şehrin etrafının güçlü surlarla çevrili olması, tarımsal üretim dışında bir ticari üretimi içermesi ve özerk hukuka sahip olan mahkemelerin olmasıdır (Açıkgöz, 2007: 60).

Arapçada medine (şehir) kelimesinin çoğulu olan ve müdün kelimesinden türeyen medeniyet ise, şehre mensup olan şehirli anlamına gelmektedir (İbn Manzûr, XIII: 402). Medeniyet kelimesinin tarih boyunca kazandığı anlamlar, genel itibarıyla şehir hayatının sosyal, siyasi entelektüel, teknik ve ekonomik alanlarda insanlara sunduğu fırsatları ifade etmiştir (Kutluer, 2003: 296). Klasik İslâm felsefesinde şehir ve medeniyet arasındaki kavramsal ilişkiyi kuran Farabi'ye göre insanların her biri yaratılış gereği karşılaştığı sorunları çözebilmeleri için birbirlerine muhtaç olduklarından dolayı kusursuz olmaları mümkün değildir. Doğa, fitratı gereği toplumların birbirlerine yardımlaşmalarını zorunlu kılmıştır. İhtiyaçlarını giderip mutluluğa ulaşmak isteyen insanlar, köy ve mahalle şeklinde bir araya gelerek şehirleri ve milletleri oluşturmuşlardır (1986: 117-118).

M.Ö. III. binde Orta Asya'da yaşadıkları kabul edilen beyaz ve brakisefal bir toplum olan (Ögel, 1984: 5) Türklerin İslamiyet öncesi dönemdeki şehir hayatına baktığımız zaman konar-göçer bir yapıya sahip olduklarından dolayı yerleşik hayata geçmeleri oldukça uzun sürmüştür (Selçuk, 2014: 39). Yazın yaylak adı verilen serin, sulak ve otlığı bol olan yerlerde, kışın ise kışlak adı verilen ılık ova ve vadilerde soğğun geçmesini engellemek için kerpiçten ve ahşaptan yaptıkları evlerde oturan Türklere şehir ve köy hayatı olmamıştır (Çandarlıoğlu, 2003: 99). Bu sebepten medeniyetin temelinde tarımın yattığını düşünen batılı tarihçiler, konar-göçer yapıya sahip olan Türklerin medeniyetten yoksun bir millet olduklarını ileri sürmüşlerdir (Kafesoğlu, 1977: 33). Şüphesiz coğrafik şartlar ve iklim koşulları toplumların yaşam biçimlerini ve hayat tarzlarını belirleyen en önemli faktördür. Orman bölgelerinde oturanlar avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık ile uğraşırken bozkır ikliminde yaşayanlar ise hayvancılıkla uğraşarak geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır (İzgi, 2020: 2).

Türklerin konar-göçer bir hayata sahip olmaları onların şehir hayatını tanımadıkları anlamına gelmesi mümkün değildir. Nitekim Çin saldırıları karşısında Bilge Kağan, bir şehir inşa edip etrafını surlarla çevirmek istediği zaman veziri Tonyukuk, "*Biz Çinlilerin yüzde biri kadarız. Bir şehir kurup oturursak orada düşman bizi yok eder. Hâlbuki eski hayatımızı sürdürürsek zayıf olduğumuz zamanlarda çekilir, güçlü olduğumuz zamanlarda ilerleriz.*" (Sümer, 1984: 9) diyerek karşı çıkmıştır. Tonyukuk, şehirler inşa edip içerisinde otururlarsa, Çinlilerin Türkleri rahat bir şekilde kapana sıkıştırıp yok edebileceklerini, bu yüzden Çin orduları geldiği zaman dağlara ve vadilere gizlenmiş olan Türkleri bulamayarak başarı elde edemeyeceklerini ifade etmiştir (Ögel, I, 1978: 251). Ayrıca şehir için etrafı surlarla çevrili anlamına gelen balık veya balığ kelimesini kullanılmaları şehir hayatına yabancı olmadıklarını göstermektedir.

Türklerin yerleşik hayata ne zaman geçtikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Cezar, 1977: 8). Ancak Faruk Sümer, bu şerefe Moğolistan'da şehir kuran Uygurların ulaştığını söylemiştir (1984: Önsöz). Mustafa Cezar ise Faruk Sümer'in aksine Uygurlardan önce göçebe bir toplum olan Göktürklerde köylerde ve kasabalarda yerleşik hayatın olduğunu ve tarım ile uğraşıldığını ileri sürmüştür (1977: 8). Nitekim Göktürk Kağanı Kapağan, Çin ile barış antlaşması yaparken toprağı ekip biçmek için Çin'den bir milyon kile darı, üç bin adet çiftçilik aleti ve çok miktarda demir verilmesini talep etmişti (Sümer, 1960: 568). Ancak Göktürlere ait kurganlarda yapılan çalışmalarda ziraat için kullanılan küreklerin ve pullukların ortaya çıkması, Altay ve Selenga bölgesine ait tarım kültürünün devam ettiğini göstermesine rağmen onların ziraat kültürleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz (Ögel, 1984: 164). Orhun abidelerinde de II. Göktürk Devleti'nin kurucusu olan İleriş Kağan'ın ortaya çıktığını duyan şehirliilerin dağa çıktıkları dağdakilerin ise şehirlere indikleri ifade edilmiştir (Ögel, I, 1978: 181). Ayrıca Çin kaynaklarında Göktürk Kağanlarına ait biri yaylak diğeri su kenarında olmak üzere iki yerleşim merkezi olduğu kaydedilmiştir (Kafesoğlu, 1977: 322). Ancak Çinli Budist Rahip Hui Lin sayesinde Çinlilere karşı hayranlık duyan Göktürk Kağanı Taşpar'ın Budist mabedi inşa ettirdiği

(Taşağıl, I, 2003: 28) bilinmesine rağmen Faruk Sümer, Tonyukuk'un Bilge Kağan'a verdiği nasihatini dikkate alarak VI. ve VII. asrın birinci yarısında Göktürk Devleti'nde Türkler tarafından iskân edilmiş bir yerin varlığından söz edilmediğini ileri sürmüştür. (1960: 3).

Orhun ve Selenga Nehirleri kıyılarından Aral Gölü çevresine kadar yayılan ve zaman zaman farklı isimler alan Uygurlar ise devlet olarak ortaya çıkmadan önce Orta Asya Türk toplumunda olduğu gibi konar-göçer bir hayata sahip olmuşlardır (İzgi, 1986: 9). Yaz ve kış aylarında hava şartlarının en iyi olduğu yerlere göç eden Uygurların (Anonim, 1999: 62) çadır kültüründen gelmesi onların şehir hayatını tanımadıkları anlamına gelmesi mümkün değildir. Togu Balık şehrine sahip olan ve Göktürlere karşı bu şehirde savaşıyan Uygurlar, büyük şehirleri küçük şehirlerden ayırmak için yüce şehir anlamına gelen Uluğ Balık adını kullanmışlardır (Ögel, I, 1978: 185-186). Ayrıca yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkan değirmen taşları, harman tokmakları ve sulama kanalları (Altın, 2018: 37) ile Uygur Devleti'nin kurucusu Kül Bilge Kağan'ın oğlu İl İtmiş Bilge Kağan tarafından kurulan Ordu Balık şehri (Sümer, 1984: 32), Uygurların yerleşik hayata geçtiklerini göstermektedir. Yine Çin elçisi Wang Yente'nin Uygur seyahatnamesindeki şu ifadeleri, Uygurların yerleşik hayatına ışık tutmaktadır: "*Orada yağmur ve kar yoktur. Aynı zamanda çok sıcaktır. Yaz sıcaklarının arttığı zaman, bütün oturanlar toprağı kazarlar ve oturmak için mağaralar yaparlar. Evler beyaz badanalıdır*" (İzgi, 1989: 56).

Müslümanlar tarafından Toğuz Ğuz (Anonim, 1999: 61; Ebû'l-Ferec, 1981: 105; İbnü'l-Fakîh, 1996: 624; İbn Hurdazbîh, 1889: 30) olarak bilinen Uygurların Ordu Balık şehrine giden seyyah Temim b. Bahr el-Mutavvîrî'nin yaptığı seyahatin İslam müellifleri tarafından kaydedilmesi, Uygurların şehir hayatı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. El-Mutavvîrî, Ordu Balık şehri hakkında şu ifadeleri kullanmıştır. Onların ülkesi çok soğuktur. Oraya altı ayda ulaşılır. Şehirde yaşayanların çoğu Türk'tür ve ateşe taptıkları için geneli zındıktır. Etrafı göller, pınarlar, otlar ve köylerle çevrili olan şehrin sağlam surlardan yapılmış on iki tane demir kapısı vardır. Sokakları çok kalabalık olup insanları ticaret ile uğraşır. Ayrıca seyyah, Uygur Hakani ile Çin hükümdarı arasında düşmanlık olduğu için Çin hükümdarının her yıl beş yüz bin kılıç vergi verdiğini de ifade etmiştir (İbnü'l-Fakîh, 1996: 637; İbn Hurdazbîh, 1889: 31).

Toğuz Ğuzların Çin, Nebt, Karluk, Kimek, Oğuz, Cefra, Peçenek, Türğiş, Ezğiş, Kıpçak ve Kırgız toplulukları ile sınır olduğunu aktaran İbn Hurdazbîh, Türklere ait on altı tane şehir olduğunu söylemesine rağmen isimlerini belirtmemiştir (1889: 31). Ancak Hududü'l-Âlem'de Çinenikes, Kemsigiya, Setkes, Erk, Kararhun, Karabeltekin, Kumesert, Hamud, Cemliks, Tubrağert, Mebneciceras, Belhemka, Sednek, Benciker, İrkuzkukez ve İğracert şehirlerinin Uygurlara ait olduğu kaydedilmiştir (Anonim, 1999: 62-63).

Türklerde yerleşik hayat özellikle İslâmiyet'in kabulünden sonra oldukça yaygınlaşmıştır. İlerleyen konularımızda izah edeceğimiz Arap akınları neticesinde İslami yapıların inşa edilmesi oldukça önemli bir yer tutmuştur. Seyyah İbn Battuta'nın İslamiyet'i kabul eden bir Türk şehrini anlatırken vermiş olduğu bilgiler oldukça ilgi çekicidir. İbn Battuta şöyle anlatıyor: "Karargâh kurdukları yerlere ordu diyen Türklere ait bu şehrin ihtişamlı sokakları ve mescitleri vardır. Mutfaklarında pişirdikleri yemeklerin dumanları bacalarında tütüyor. Şehri at arabalarıyla taşıyan insanlar, konaklayacakları yere geldikleri zaman arabalardan hafif eşyaları indirdikten sonra mescitler ve ticarethaneler inşa ediyorlar (I, 1687: 337). İbn Battuta'nın ifadeleri İslamiyet'ten sonra Türkler arasında yerleşik hayatın yaygınlaştığı dönemde yaşamlarını çadırlarda sürdürmeye devam eden Türklerin olduğunu göstermektedir."

Horasan

Horasan ismi, eski Farsça da Hür ve Asan kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Hür, güneş anlamına gelirken Asan ise bir şeyin mekânı demektir (Ebû'l-Fidâ, 1840: 441). Geniş bir alana sahip olan Horasan bölgesinin sınırları doğuda Sicistan, Gur ve Huttel, batıda Taberistan ve Curcan, kuzeyde Mâverâünnehr ve Türkistan'ın bazı şehirleri, güneyde ise Kirman, Rey ve Curcan bölgesiyle Deylem Dağı arasında kalan Fars ve Kumus topraklarına kadar dayanmaktadır. Ayrıca Ezazvar, Irak, Gazne, Sicistan, Nisabur, Merv, Herat, Belh, Talikan, Nesa, Ebyurt ve Serahs toprakları da Horasan sınırları içerisinde yer almıştır (Hamevî, II, 1977: 350; İbn Havkal, II, 1938: 426). Eski dönemlerde İran'ın vilayetlerinden birisi olarak kabul edilen Horasan, kuzeydoğu yönünde sadece Ceyhun Nehri'ne kadar uzanmaktadır (Dalkılıç, 2009: 2).

Müslümanlar tarafından fetih hareketleri başlamadan önce dört taksime ayrılan Horasan'ın birinci çeyreğini İranşehir (Nisabur), Kahseten, Tibsın, Herat, Yuşenc, Bazegis ve Tus, ikinci çeyreğini Merv Şahican, Serahs, Nesa, Baverd, Mervu Rez, Talikan ve Hârizm, üçüncü çeyreğini Fariyab, Cuzcan, Yukarı Toharistan (Talikan), Hutel (Vahş), Kavadiyan, Hust, Enderabe, Bamyân, Bağlan, Valic, Benk, Bezhaşan, Kabil, Tirmiz, Belh, Sağniyan, Zum, Aşağı Toharistan, Hulm ve Semencan, dördüncü çeyreğini ise Maverâünnehir Buhara, Şaş, Tarabend, Soğd, Havkes, Nesef, Rusyan, Eşrusene, Senamu Kaleatu Mukanne, Fergana ve Semerkant şehirleri ve kasabaları oluşturmuştur (İbnû'l-Fakîh, 1996: 615). Sahip olduğu coğrafya sayesinde Irak ve Orta Asya topraklarına sınır olduğu için tarihin farklı dönemlerinde muhtelif hanedanlıklar tarafından işgale uğramıştır (Hamevî, II, 1977: 350). Tarihi kaynaklar Horasan bölgesine yerleşen ilk topluluğun Arîler olduğu hususunda bilgiler vermektedirler. Bu sebepten Horasan, Sâ mânîler dönemine kadar Aryana ismiyle zikredilmiştir (Uslu, 1997: 18).

M.Ö. 330'lu yıllar da Horasan'a doğru hareket eden İskender, burada Belh'i inşa ettikten sonra birçok hükümdarı ve ordularını öldürüp on üç tane şehir kurarak hâkimiyetini yerleştirmeye çalışmıştır (İbnû'l-Fakîh, 1996: 616). M.S. I. yy'da Sakalar ve Arsakiler arasında paylaşılan Horasan bölgesi, M.S. 224 yılından itibaren Arsakileri ortadan kaldıran Sâsânî hükümdarı I. Erdeş'in eline geçmiştir (Çetin, 1998: 235). Bu topraklardaki Arap akınları ise Hz. Ömer döneminde Ahnef b. Kays tarafından başlamıştır.

Ahnef b. Kays, Sâsânî hükümdarı Yezdicerd'in Horasan topraklarına kaçması üzerine H. 18'de Horasan bölgesine girerek sırasıyla Herat, Merv, Şahcan ve Nisabur bölgelerini almayı başarmıştır (Hamevî, II, 1977: 351). Ancak yaşanan iç karışıklıklardan dolayı bölgeyi idare etmekte zorlanan Araplar, Hz. Osman döneminde sükûneti sağlamak için Ahnef b. Kays komutasında bir kez daha hareket etmişlerdir. İlerleyen konularımız da Horasan bölgesinde yapılacak olan fetih hareketlerine temas edilecektir. Burada ele almamız gereken diğer bir husus ise Hz. Peygamberin Horasan ile ilgili söylemiş olduğu bazı hadisi şeriflerdir. Hz. Ebubekir'den gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Deccal Doğu'da Horasan bölgesinde çıkacaktır*" (Tirmizî, IV, 1996: 90). Tirmizî bu hadisin hasen¹ olduğunu belirtmiştir. Ebû Hureyre'den gelen bir rivayette ise şöyle buyurmuştur: "*İman yemende, küfür ise doğu tarafındadır*" (Müslim, I, 1991: 72). Bu hadiste, Yemen bölgesi geçmesine rağmen hadis âlimleri, İslam dininin ilk zuhur ettiği Hicaz bölgesinin kastedildiği noktasında mutabıktırlar (İbn Hacer, VI: 532). Nitekim Câbir b. Abdullah'tan gelen şu hadis, müfessirleri destekler niteliktedir. "*Cefasızlık doğuda, iman ise hicaz halkındadır*" (Müslim, I, 1991: 73). Söz konusu olan bu hadislerden yola çıktığımız zaman kaynaklar, doğu bölgesi olarak Horasan'ın işaret edildiği hususunda mutabıktırlar. Ancak bu hadislerin sahih olduğu konusunda müfessirler ihtilaf halindedirler.

GENEL HATLARIYLA TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİ

Hârizm

Farsçada har (huvar) ve rizm/rezm kelimelerinden meydana gelen Hârizm kelimesinin kökeni bakımından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bir rivayete göre Balhan Dağlarında yaşayan Hârizm kabilesinin gelmesinden sonra bu bölge Hârizm olarak anılmıştır (Özaydın, 1997: 217). Aral Gölü'nün güneyindeki Ceyhun Nehri'nin Aral'a döküldüğü yerde yer alan Hârizm, Urgenç ve Kâs şehirleriyle tanınmıştır (Kuyma, 2018: 368). Hârizm bölgesinin Tûs'a sekiz günlük mesafe uzaklığında olduğunu belirten Ya'kûbî, Belh Nehri'nin çıktığı su ile Deylem Denizi arasında kalan bölgede geniş bir coğrafya ya sahip olduğunu aktarmıştır (2001: 94). Ceyhun Nehri'nin aşağı mecrasında yer alan bu delta, Orta Asya'nın siyasi ve medeni tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.

İslamiyet'ten önce bu topraklar da Ari ırkından olan ve İranlılar ile ırk bakımından yakın olan Hârizmliler oturmaktaydı. İslamiyet'ten sonra da bu topraklardaki hükümdarlara Hârizmşah denilmiştir (Köprülü, 1980: 198). Bîrûnî'ye göre Hârizm halkı, İskender'den 980 yıl önce ülkeye yerleşmelerini tarih olarak almışlardır. Ancak daha sonra Siyavuş b. Keykavus'un gelişini, arkadan Keyhüsrev ve oğullarının saltanatı kendi topraklarına taşımalarından sonra Türklerin yaşadığı toprakları hâkimiyetleri altına almalarını tarih olarak kabul etmişlerdir (1933: 35).

¹ Hasen Hadis: Sahih hadisin şartlarını taşımakla beraber ravisinin zaptı sahih hadisin ravisine nispetle daha az olan hadis türüdür.

İran, Çin, Hindistan, Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunan Hârizm'de büyük kervanların mallarını burada satmaları, önemli bir ticaret merkezi haline dönüşmesini sağlamıştır. Eskiden beri kalabalık insan grubunu barındıran Hârizm'de halkın geçim kaynağı ticaretti. Balık, ipekli ve yünlü kumaşlar, süslü elbiseler, bal, peynir, meyve, koyun, sığır, deve, av kuşları, muhtelif deri çeşitleri, kürk, meşe ve gürgen ihraç edilmekteydi (Özaydın, 1997: 217). Ayrıca çok verimli topraklara sahip olduğu için yeryüzünün müstesna mahallerinden birisi olarak kabul edilmiştir (Kafesoğlu, 1984: 31). İbn Battuta'ya göre ise Hârizm, Türklerin en büyük, en güçlü, en güzel ve en ulu şehridir. Sayısız ve eşsiz binaları olan bu bölgenin çarşıları güzel ve sokakları oldukça temizdir (I, 1987: 365). İbn Fadlan ise, Hârizm'de sahte, kurşun ve sarı paralar gördüğünü ve her birinin ağırlığının dört devanik olduğunu, insanların söz ve tabiat bakımından tuhaf olduklarını, sözlerinin ise sığırcık kuşlarına benzediği yönünde bilgiler vermiştir. Ayrıca karın yağmadığı zamanlarda şiddetli rüzgâr estiği için hava çok soğuk olmasına rağmen Allah'ın bölge halkına çokça odun lütfettiğini de aktarmıştır (1959: 82-83).

Horasan ve Mâverâünnehr bölgesine göre ayrı bir iklim yapısına sahip olan Hârizm'de sosyal ve kültürel bir yapı oluşturulmuştur (Erdoğan, 2013: 147). İlme düşkün olan halkın zenginleri tarafından yaptırılan medreseler ve kütüphaneler, bölgenin kültürel açıdan zenginleşmesini sağlamıştır. Nitekim Hârizmşahlar'da diğer İslam devletlerinden olduğu gibi âlimlere büyük saygı göstererek onları maddi açıdan desteklemişlerdir (Köprülü, 1980: 199). Mesela Hârizm veziri Ebû'l-Kasım Ahmed b. Abdullâh el-Beyhakî, Hârizm'de birçok cami ve ilim merkezi inşa ettirmiştir (Beyhakî, 2004: 477). Me'mûnîler, Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar ve yerel hanedanların ilim ve sanatı desteklemeleri, şehrin Moğol istilasına kadar İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır (Özaydın, 1997: 218).

Hârizm'in siyasî tarihine baktığımız zaman:

"İslâm dan önce mevcut olup 995'e kadar devam eden Harezmsahlar (Afrigoğulları)

995-1017 arasında Me'mun oğulları Harezmsahları

Gazneli Sultan Mahmut'un 1017 de Harezm'i zaptı ile vali tayin ettiği Altuntaş ile başlayan Harezmsahlar

1097'den itibaren gittikçe genişleyerek büyük bir imparatorluk hâlini alan son Harezmsahlar, yâni Anuştiginoğulları." (Kafesoğlu, 1984: 33).

Hârizm, Emevîler dönemine kadar Perslerin egemenliği altında kalmıştır. 712 yılında Emevîlerin hâkimiyetine giren Hârizmlilerin Abbâsî Halifesi Me'mun döneminde Müslüman oldukları ileri sürülmüştür. Abbâsiler'den sonra bu topraklara Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular egemen olmuştur. Selçuklu Sultanı Berkyaruk tarafından 1096 yılında Anuştekin'in en büyük oğlu Kutbeddîn Muhammed'in Hârizmşah unvanı alarak atanması, devletin temellerinin atılmasını sağlamıştır (Özaydın, 1997: 218; Vambery, 1987: 147).

Buhara

Türk İslâm dünyası açısından oldukça önemli bir yere sahip olan ve günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Buhara, Zerefsan Irmağı'nın yanında bulunan büyük vaha da yer almaktadır (Şeşen, 1992: 363). Büyük bir yerleşim alanına sahip olan ve akarsuların ve bol meyvelerin olduğu Buhara'da (Anonim, 1999: 83) yerleşim yerinin ekip biçmeye müsait olması, bölgenin tarih boyunca insanlar tarafından yaşam alanı olarak tercih edilmesini sağlamıştır. Bu durum Buhara'da yeni bir medeniyetin oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Buhara'nın çeşitli kaynaklara sahip olması bölge halkının zenginleşmesini sağlamıştır. Halkın geçim kaynağının başında tarım, ticaret, el sanatları ve avcılık gelmektedir. Buhara'nın Zerefsan Irmağı'nın bulunduğu ovada kurulması, tarımın gelişmesini de sağlamıştır. Öyle ki bu topraklarda karpuz, erik, üzüm, arpa ve buğday gibi ürünlerin üretimi yapılmıştır (Arslan, 2018: 30-31). Ayrıca Orta Asya'yı, Güney Rusya, Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde yer alması, stratejik açıdan önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır (Vurgun, 2013: 59).

Buhara, tarih boyunca Nimceket, Kasimi, Safriyye, Fahire, Yuşkerd, ve Semran isimlerini almıştır (Narşahî, 1993: 41). Buhara isminin menşei konusunda birtakım iddialar vardır. Bunların birinde şehir Pu-ha ismiyle ilk defa 630 yılında Çinli seyyah Hsüang-Tsang tarafından zikredilmiştir (Şeşen, 1992: 363). Diğerinde ise ismini Budist rahipler tarafından kurulan Budist Vihara Manastırlarında almıştır. Nitekim Budizm dini, rahiplerin faaliyetleri neticesinde Türkistan'da Buhara ve Belh şehirleri başta olmak geniş bir alana yayılmıştır. Öyle ki Göktürkler zamanında Buhara ve Belh şehirleri, Budizm dininin merkezi haline gelmiştir (Turan, 2019: 85). Bu durum, Vihara kelimesinin Türkçede Buhara kelimesinden türemiş olduğu ihtimalini de güçlendirmektedir. Müslümanlar Buhara'ya geldiği zaman şehrin hükümdarına Buharhudat deniyordu. Kaşgarlı Mahmud, Divân-ı Lügati't-Türk'te Buhara ve diğer Türkistan şehirleri için şu ifadeleri kullanmıştır: *"Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır. Bu adlar olduğu gibi şimdiye kadar gelmiştir. Bu yerlerde Farşılar çoğaldıktan sonra Acem şehirleri gibi olmuş."* (III, 1985: 150).

Buhara da basılan paraların üzerindeki ibarelerde halkın konuştuğu dilin Soğdca olduğu anlaşılmaktadır (Şeşen, 1992: 363). Nitekim İbn Havkal, yerli halkın dilinin Soğdca olduğunu kaydetmiştir (II, 1938: 490). İbn Fadlân Buhara'daki paralar için şunları aktarmıştır: "Buhara da renkleri çeşit çeşit dirhemler gördüm. Bunlardan bir tanesi rengi sarıya benzeyen ve bakırdan yapılan Ğidriyye denilen dirhemdi. Bu dirhem tartılmaksızın yüzlerce satılıyordu. O dirhemlerden birçoğu aynı zamanda gümüştü. Buhara'da Fulan oğlu Fulan ile Fulan kızı Fulan arasında evlilik olacağı zaman mihr olarak kız tarafına 1000 dirhem Ğidriyye verilir. Aynı zamanda köle ve gayrimenkul alımlarında da bu para kullanılırdı" (1959: 79).

Hız. Peygamber'in fethinin Müslümanlar tarafından gerçekleştirileceğinin müjdesini verdiği Buhara (Narşahî, 1993: 41-42; el-Hamevî, I, 1977: 353), İslâm dünyası açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Nitekim Araplar, Arapçada lüks ve kıymetli anlamlarına gelen Fahire kelimesini kullanmışlardır. Buhara, Emevîler döneminde Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından ele geçirildiği zaman şehrin hükümdarı Bidün Hatun idi (Şeşen, 1992: 363). Ancak bu hatunun ismiyle ilgili muhtelif görüşler vardır. Narşahî, şehrin hükümdarının Kabac hatun olduğunu ve ülkeyi on beş yıl idare ettiğini aktarmıştır (1993: 7). Zekeriya Kitapçı, bu hatunun isminin Kınık olduğunu söylerken (1996: 40) büyük İslâm tarihçisi Taberî'de Narşahî gibi Kabaç Hatun olduğunu zikretmiştir (1971: 298). Ubeydullah b. Ziyad tarafından şehrin yağmalanması üzerine barış teklifinde bulunan Kabac Hatun, her yıl bir milyon dirhem vergi ödemeyi kabul etmiştir (Narşahî, 1993: 63). Bu durum Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim dönemine kadar devam etmiştir. 706-709 yılları arasında Kuteybe komutasındaki Arap ordusu, isyanların çıkması üzerine Buhara'yı şiddetli bir şekilde yeniden kuşatma altına almıştır. Bu kuşatmadan sonra kendisine gerekli askeri yardım yapmaları, vergi ödemeleri ve kaleye Müslüman muhafızların yerleştirilmesi şartıyla şehri teslim almıştır (Yiğit, 2002: 490). Kuteybe, Buhara'dan ayrılırken Kabac Hatun'un oğlu yirmi iki yaşındaki Tuğşad'ı emir olarak atamıştır (Narşahî, 1993: 24). Tuğşad'ın diğer Türk valilere göre Araplar ile olan ikili ilişkilere önem vermesi, ölene kadar Buhara'da hükümdar olmasını sağlamıştır (Kitapçı, 1996: 47).

874 yılına kadar Horasan'da hüküm süren Tâhirîlerin idaresi altında kalan Buhara, Emir Ya'kub es-Saffar'ın (İbnû'l-Esîr, VI, 1987: 242) hükümdarlığını ilan edip kendi adına hutbe okutmaya başlaması üzerine Saffarîlerin kontrolüne geçmiştir. Ancak şehrin ileri gelenleri ve ulema sınıfı Ya'kub'un hükümdarlığını kabul etmeyerek şehri Semerkant hâkimi Nasr b. Ahmed'e teslim etmişlerdir. Böylece Buhara 999 yılına kadar Sâ mânîler tarafından idare edilmiştir (Şeşen, 1992: 363). Sâ mânîlerin egemenliği Karahanlı Hükümdarı Nasr b. Ali tarafından son verilmiştir (Özaydın, 2001: 412-414). Karahanlı Hükümdarı Ahmed b. Hızır'ın bölge halkını zulmettiği haberini alan Melikşah'ın 1087 yılında gerçekleştirdiği Mâverâünnehr seferinden önce Buhara'yı daha sonra Semerkant'ı ele geçirmesi ile birlikte Batı Karahanlılar, Selçuklu Devleti'ne tabi olmak zorunda kalmışlardır (Özaydın, 2004: 55).

Selçuklulardan sonra ise şehre, ilk önce 1137 yılında Hocend yakınında Sultan Mahmud'u daha sonra 1141 yılında Semerkant civarında Sencer'i mağlup ederek Mâverâünnehr bölgesinde rahat bir şekilde yaşama imkânı bulan Karahitaylılar egemen olmuştur (Sümer, 1984, 76). Ancak Karahitaylılardan sonra şehir, Cengiz Han tarafından 1220 yılında işgal edilip yağmalanmasına rağmen Ogedey döneminde ilim ve kültür merkezi haline yeniden getirilmiştir. Şehir, Moğollardan sonra İlhanlı kumandanı Nikpey Bahadır tarafından yedi gün boyunca yağmalanmıştır. Bu yağmada halkın tamamı kılıçtan geçirildiği için yedi yıl boyunca şehirde kimse yaşamamıştır. İlerleyen süreçlerde yeniden imar

çalışmaları yapılırsa da şehir 1316 yılında İlhanlılar ve Çağataylılar tarafından yeniden tahrip edilmiştir (Şeşen, 1992: 364-365).

İbn Battuta, seyahatnamesinde Buhara'yı şöyle anlatıyor: "Hadis âlimlerinden olan Ebû Abdullâh Muhammed İsmâil'in nesebi olan Buhara şehrine gittik. Bu şehir önceden Ceyhun Nehri'nin üssüymüş. Şehirdeki camiler, mescitler ve sokaklarının büyük çoğunluğu Tatarlı melun Tinkiz tarafından menfur bir şekilde harabeye çevrilmiş. Bu durum karşısında boyun eğen halkın şahitliği, Horasan ve diğer bölgelerde kabul edilmemiş. Çünkü onlar bağınazlık, batılı hak ve gerçekleri inkâr etmekle meşhur olmuşlardı. Bugün o halk içerisinde ilme değer verip öğrenen kimse yoktur (I, 1987: 373).

Semerkant

Semerkant ismi, Grek tarihinde Maracanda, Çin kaynaklarında K'ang ve Hsi-wan chin (Aydınlı, 2009: 484), eski Arap kaynaklarında Sumran (Hamevî, III, 1977: 246), eski Türk dili kaynaklarında ise Semiz Kent olarak geçmiştir (Alyılmaz, 2002: 307). Çinli rahip Hsüen-Tsang ise şehri Sa-mo-kien olarak zikretmiştir (Togan, 1964: 37). Genel görüşe göre Semerkant kelimesinin kökeni Himyer Meliki Şemir Yer'ış'ten gelmektedir. Büyük bir orduyla hareket eden ve Irak'a girdikten sonra Çin, Fars, Sicistan ve Horasan'ı ele geçirmek isteyen Şemir, Soğd'u tahrip ettikten sonra Semerkant'a doğru ilerleyerek bu bölgeleri harabeye çevirmiştir (Kuteybe, 1992: 629). Tahribat üzerine şehre "Şemirkent,"¹ Arapların bölgeyi ele geçirmesinden sonra ise "Semerkant" ismi verilmiştir (Ebû Ubeyd, II, 2009: 759). Hamevî'ye göre Semerkant isminin verilmesi şehrin Şemir tarafından yeniden inşa edilmiş olmasıdır (III, 1977: 246). Soğd'un güney kısmındaki vadi üzerine kurulan Semerkant şehrini (İbn Havkal, II, 1938: 492; İstahrî, 1927: 316) Ya'kubî, yeryüzündeki beldeler içerisinde en büyük ve en kudretli olarak ifade etmiştir (2001: 124).

Semerkant, doğuda Çin'den, kuzey ve kuzeydoğuda Türk ülkelerinden, güneyde Belh, batıda ise Merv ve Buhara yoluyla İran'dan gelen önemli ticaret yollarının merkezinde yer alan bir şehirdir (Aydınlı, 2001: 46). Semerkant bölgesine bağlı kuzeyde ve güneyde olmak üzere on iki bölge bulunmaktadır. Bunlar Pencikes, Varağsar, Maymurğ, Sencerfegan, Darğam, Buzmacan, Burnamez, Yarkes, Senavab, Kebuzancakes, Vezar ve Merzban, bölgeleridir (İbn Havkal, II, 1938: 498-500; İstahrî, 1927: 320). Yemyeşil bir bitki örtüsüne ve temiz bir havaya sahip olan ve Kasarin vadisi üzerine inşa edilmiş olan bu şehir, İbn Battuta'ya göre dünyanın en büyük ve en güzel şehridir (Aydınlı, 2001: 484; I, 1987: 384).

Şehrin kuruluşu ile ilgili bir takım görüşler ileri sürülmüştür. Bir rivayete göre Büyük İskender, Horasan bölgesine geldikten sonra bu topraklar üzerine on üç tane farklı şehir kurmuştur ve her birine farklı isimler vermiştir. Bu isimlerden bazıları günümüze kadar ulaşmamasına rağmen bazıları ise zaman içerisinde değişmiştir. Bu şehirler içerisinde Semerkant'ta bulunmaktadır (İbnû'l-Fakîh, 1996: 616-617). Başka bir rivayet ise şehrin Zulkarneyn tarafından kurulduğudur (Hamevî, III, 1977: 246). Ancak son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar da şehrin M.Ö. 535 yılında Pers hükümdarı Büyük Cyros tarafından kurulduğu ortaya çıkmıştır. M.Ö. 329 yılında Büyük İskender bu şehri tahrip etmesine rağmen, (Aydınlı, 2001: 85-86) daha sonra yeniden inşa ettirmiştir. Hatta şehri koruma altına alabilmek için on iki fersah uzunluğunda duvar ördürmüştür (el-Hamevî, III, 1977: 247).

Şehrin stratejik açıdan büyük öneme sahip ticari yollar üzerinde bulunması, ön planda olmasını sağlamıştır. Şehir, Hindistan, İran ve Türklerin egemenliği altında bulunan bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunmaktaydı (Barthold, 1990: 88). İbn Havkal'ın Mâverâünnehr'in limanı olarak tanımladığı Semerkant (II, 1938: 494), çeşitli yerlerden gelen tüccarların bir araya geldiği bir merkezdi (Anonim, 1999: 84). İpek yolu üzerindeki bu önemi özellikle İslâmî dönemde artarak devam etmiştir. Hatta bazı tarihçiler, Buhara, Semerkant ve Beykent gibi yerleşim yerlerinin İpek yolu üzerinde yer alması, bu bölgelerin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinde etkili olduğunu ileri sürmüşlerdir (Aydınlı, 2001: 323).

Ticaretin yanı sıra Mâverâünnehr bölgesinin en verimli topraklara sahip olması tarım sektörünün de gelişmesini sağlamıştır. Ancak yazları çok sıcak ve kurak geçtiği için şehir halkı, bazı ihtiyaçlarını inşa ettikleri kanallardan tedarik etmek durumunda kalmışlardır. İbn Havkal ve İstahrî, yapılan sulama

¹ Kent, Arapça'da "كسّر" fiiliyle aynı anlamda kullanılıp yıkmak, hezimete uğratmak anlamlarına gelmektedir.

kanalları sayesinde sular buharlaşıp Semerkant'a ulaşmasaydı toprağa büyük zarar vererek kurumasına sebep olabileceğini söylemişlerdir (II, 1938: 494; 1927: 318). Yaz mevsiminin oldukça kurak geçtiği Semerkant'ta halk, şarabı üzümden yapmıştır. Ancak dut ağacı olmasına rağmen mevsim şartlarının ipek böceği yetiştirmeye elverişli olmadığından dolayı kumaşları dışarıdan getirmişlerdir (Sümer, 1984: 98). Tarım ve ticaretin yanı sıra halk, geçimlerini sağlamak amacıyla koyun ve deve de beslemişlerdir. Ayrıca koyunların yünlerinden istifade ederek kıyafet üretimi için kumaşlar yapmışlardır. (İbn Havkal, II, 1938: 464).

Semerkant'ın siyasî tarihine baktığımız zaman stratejik konumundan dolayı birçok kez işgale maruz kalmıştır. İskender tarafından yeniden inşa edilmesine rağmen M.Ö. 312 yılında komutanlar savaşında Selevkos'un eline geçen şehir, daha sonra M.Ö. 189 yılında Grek-Baktria Krallığı'na, M.S. I. yy'da ise K'ang-chü Türklerinin eline geçmiştir. Daha sonra Kuşanların idaresi altına girmesine rağmen K'ang-chü Türkleri, hâkimiyetlerini yeniden sağlamışlardır. Akhunlar, K'ang-chü hanedanından sonra yaklaşık 70 yıl Semerkant'ta hüküm sürmelerine rağmen 375 yılında şehri K'ang-chü Devleti'ne geri vermişlerdir. Şehir, daha sonra 562 yılında Göktürklerin eline geçmiştir (Aydınlı, 2009: 482). Taberî, olayı anlatırken Göktürk kağanının ismini Sincib olarak zikretmiştir (II, 1971: 100-101). Eftalit hanedanlığının Göktürkler karşısında ağır bir mağlubiyet alması üzerine bu topraklar, Göktürkler ile İranlılar arasında paylaşılmıştır (Kafesoğlu, 1977: 89). Batı Göktürk Devletinin 659 yılında yıkılmasından sonra Çin hâkimiyeti altına giren Semerkant, 676 yılında Muaviye döneminde Emevilerin idaresine girmiştir.

İslâm tarihinde Hz. Peygamber döneminde başlayan ve Hz. Ömer'in halife olmasından sonra hız kesmeden devam eden fetih hareketleri neticesinde doğu bölgesini hâkimiyeti altına almak isteyen Arap ordusu, Ahnef b. Kays komutasında Horasan ve Toharistan üzerine hareket ederek Horasan'ı ele geçirmeyi başarmıştır. Mâverâünnehr bölgesinde Türklerle karşı karşıya gelen İslam ordusunun fetih hareketleri, Hz. Osman ve Emevîler döneminde de devam etmiştir. Emevîler döneminde Semerkant üzerine ilk sefer, 675 yılında Horasan Valisi Sa'd b. Osman tarafından yapılmıştır (Diyârbekrî, II: 296). Üç gün süren savaşın sonunda zor durumda kalan şehir halkı, sulh teklifinde bulunmuşlardır. Yapılan görüşmeler neticesinde yıllık yedi yüz bin dirhem ve ileri gelenlerin çocuklarının rehin verilmesi karşılığında antlaşma yapılması üzerine Semerkant İslâm topraklarına dâhil edilmiştir (Belâzûrî, 1987: 578-579).

Arapların idaresi altına girmek istemeyen şehir halkının yapılan antlaşmaya riayet etmemesi üzerine Selm b. Ziyâd tarafından ikince kez ele geçirilmiştir. Ancak Emevîler, Semerkant ve Soğd bölgesinde hâkimiyet kurmakta oldukça zorlanmışlardır (Belâzûrî, 1987: 581-582). 701 yılında II. Göktürkler Devleti tarafından ele geçirilmesine rağmen Kuteybe b. Müslîm tarafından yeniden Arapların idaresi altına girmiştir (İbnü'l-Fakîh, 1996: 625). Kendisine karşı herhangi bir mukavemet gösteremeyen şehir halkını vergiye bağlayan Kuteybe, burada inşa ettirdiği mescide giderek namaz kılıp, hutbe okumuştur.¹ Semerkant'ta bazı iç karışıklıklar meydana gelmesine rağmen Abbâsî dönemine kadar Emevîlerin idaresi altında kalmıştır. Abbâsî dönemine baktığımız zaman Halife Me'mûn, yönetime karşı çıkan isyanların bastırılmasında önemli rol oynayan Sâ mânî ailesine mensup Nuh b. Esed'i Semerkant'a, diğer üç kardeşini de Mâverâünnehr bölgesindeki diğer şehirlere vali olarak tayin etmiştir. Ancak Horasan bölgesinde müstakil bir devlet haline gelen Sâ mânîler, Abbâsîlerin siyasî ve ekonomik açıdan bunalım içerisine girdiği durumdan istifade ederek Semerkant bölgesini 892 yılında ele geçirmişlerdir. Samanîlerden sonra Semerkant'a 992 yılında Karahanlılar, 1074'te Büyük Selçuklular, 1141'de Karahitaylılar, 1212'de ise Hârizmşahlar hâkim olmuşlardır. Şehir, 1220 yılında Cengiz Han'ın saldırısından sonra yıkılmıştır (Aydınlı, 2009: 483).

Tirmiz

Özbekistan'ın güneyinde yer alan ve Afganistan sınırına oldukça yakın olan Tirmiz, M.Ö. I. asrın ikinci yarısında eski Greko-Baktria ülkesinin kuzey kısmında bulunan Amuderya Nehri yakasında küçük bir kale olarak Büyük İskender tarafından kurulduğu ileri sürülmüştür. Şehrin adı Baktria dilinde Su kenarında kale ve liman anlamlarına gelmektedir. Şehir zamanla Taramastha Demetrias, Taramata/Tarameta, Tarmid/Tarmic gibi isimlerle anılmıştır (Muhammedcanov, 2012: 200). Hsüen-

¹ Kuteybe'nin Semerkant seferi için ayrıntılı bkz. Taberî, *aynı eser*, VI, s. 472-506.

Tsang ise bu şehri, Ta-mi olarak ifade etmiştir (Togan, 1964: 41). Tirmiz, Ceyhun Nehri (Amuderya) üzerine kurulu olup etrafı geniş surlarla çevrili sokakları, camileri, namazgâhı, binaları ve yolları kilden yapılmış bir şehirdir (Anonim, 1999: 85; İbn Havkal, II, 1938: 476). İbn Battuta, Tirmiz hakkındaki izlenimlerini şöyle aktarmıştır: “Camiû'l-Kebîr adlı eserin müellifi olan İmam Ebû İsa Muhammed bin İsa b. Sûretî et-Tirmizi'nin şehri olan Tirmiz şehrine ulaştık. Bu büyük şehrin güzel yapıtları ve sokakların ortalarını delip geçen nehirler mevcut. Orada sonsuz güzellikte çok fazla üzüm ve ayva bostanları vardır. Ayrıca şehrin etleri ve sütleri oldukça lezzetlidir. Hatta şehirliler, hamamlarda başlarını kil sabunu yerine süt ile yıkıyor. Şehirdeki hamamların hepsinde sütlerle dolu büyük kap kacaklar vardır. Bir kişi hamama girdiği vakit küçük bir kabın içine doldurduğu süt ile başını yıkayarak saçını yumuşatıp parlamasını sağlardı (I, 1987: 386). Hamevî, Ceyhun Nehri'nin doğu tarafındaki Tirmiz kadınlarının binici olmaları ile meşhur olduğunu ifade ederken (II, 1977: 26) İbn Havkal da liman şehri olan Tirmiz'de sabunun oldukça meşhur olduğunu aktarmıştır (II, 1938: 476).

Tirmiz, IV. ve VI. asırlarda Hiyaniler ve Kidariler'den sonra Eftalitler (Akhunlar) ve mahalli Türk idarecilerin hâkimiyetine girmiştir. (Muhammedcanov, 2012: 200). 676 yılında Emevîlerin Horasan Valisi Saîd b. Osman, Soğd ve Semerkant'ı aldıktan sonra Tirmiz'e doğru hareket ederek bu toprakları İslâmî sınırlar içerisine dâhil etmiştir (Taberî, V, 1971: 306). Emevilerden sonra bir süre Samanîlerin hâkimiyeti altında kalan Tirmiz, muhtelif dönemlerde Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Karahitaylar, Gurlular ve Hârizmşahlar tarafından yönetilmiştir (Muhammedcanov, 2012: 201).

Belh

Dehas Irmağı'nın kuzeyinde kurulan ve Horasan'ın meşhur bölgelerinden birisi olarak kabul edilen Belh şehrine (Hamevî, I, 1977: 479) İslâm müellifleri tarafından memleketlerin anası anlamına gelen Ümmû'l-Bilâd ismi verilmiştir (Barthold, 1990: 80). Büyük Horasan da denilen (Ya'kubî, 2001: 116) şehir için mimari ve güzel manzarasından dolayı cahiliye öncesi dönemde Sevgili ismi de verilmiştir (Furkani, 2016: 341). Belh, ismini Farsçada Persçe, Avestada Bahdri, Grekçede ise Baktra şeklinde geçen Baktres'ten almıştır (Yazıcı, 1992: 410). Çinli Budist rahip Hsüen-Tsang ise bu şehri, Foko-lo olarak ifade etmiştir (Togan, 1964: 47). Ayrıca Belhû'l-Hüsna, Darû'l-İctihad, Darû'l-İstam, Darû'l-Fukahâ, Kubbetû'l-İslâm, Ümmû'l-Kura ve Hayrût-t-Turab aldığı diğer isimlerden bazılarıdır (Mahdi, 2011: 220).

Belh'in kuruluşu ile ilgili çeşitli rivayetler vardır. İbnû'l-Fakîh ve Hamevî, bizlere iki rivayet aktarmıştır. Bunların birinde Belh'in İran kralı Luhrasaf tarafından inşa edildiğidir. Diğerinde ise İskender tarafından kurulduğu ve eski isminin İskender olduğudur (1996: 616; I, 1977: 479). Diğerinde ise şehrin yapımına İran yaratılış destanında da geçen Keyümers tarafından başlanılmasına rağmen hükümdar Tahmuras tarafından tamamlandıdır (Yazıcı, 1992: 410).

Coğrafi konumundan dolayı ticaret ve tarım oldukça gelişmiştir. Büyük nehir yatakları sayesinde Bamyan şehrinin sınırının Belh'e yakın bir bölgede birleşmesi, Hintli tüccarlar ile Türkistan halkı arasında ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Yine sulama kanalları sayesinde ağaç kavunu, şeker kamışı, nilüfer nargile, sabun, susam, pirinç, kuru üzüm, zeytin ve üzümden yağ, güneş balı ve nar içi gibi mahsuller yetiştirilmiştir (Anonim, 1999: 78; Makdisî, 1991: 324). Belh'li Ebû'l-Kasım el-Akdî'nin şu ifadeleri Belh'in stratejik durumunu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır: “Belh insanı, güzel ahlaklı, cesur ve akıllı olarak yaratılmış, görüşleri değerli, yüksek soylu, hukuk meselelerinde adaletli olmaya arzulu, ihtiyacı olanlara çaba sarf eden kişilerdir. Ağaçlarla çevrili nehirleri, dağ eteklerine yakın olan mahalleleri ve dini inanışlarıyla Dimaşk şehrine benzemektedir. Şu parlak Belh şehrinin coşkulu sokaklarına, geniş yollarına, konumuna, nehirlerine, ağaçların gürlüğüne, sarayların parlaklığına, şehrin surlarına ve camilerin ihtişamına bak. Görkemli bir şekilde inşa edilen ve Acem kitaplarında zarif ve parlak Belh olarak geçen bu bölgenin iklimi acemden farklıdır” (Makdisî, 1991: 301-302). Hududu'l-Âlem müellifi ise şehrin surlarla çevrili olduğu ve geniş sokaklara sahip olduğunu ifade etmiştir (Anonim, 1999: 78).

İslâm kültür ve medeniyeti açısından oldukça önemli bir yere sahip olan Belh, Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına dâhil edilmesine rağmen 735 yılına kadar bölgede yaşanan isyanlardan dolayı tam hâkimiyet sağlanamamıştır. Ancak Abbâsîler döneminde Esed b. Abdullah el-Kasrî döneminde şehrin yeniden inşa edilmesi, İslâmî şehirler içerisinde ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya alanında yetişen âlimlerin çeşitli bölgelere

giderek İslâm medeniyetinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Bu sebepten konumuzun başında ifade ettiğimiz gibi şehir, Darû'l-Fukaha, Kubbetû'l-İslâm ve Ummû'l-Kurâ gibi isimlerle anılmıştır.

Belh, coğrafi konumundan dolayı tarih boyunca işgale maruz kalmıştır. Bu topraklarda ilk İslâmi fetih hareketleri, Nihavend savaşından sonra Sâsânî Hükümdarı Yazdicerd'in Afganistan topraklarına kaçması üzerine Hz. Ömer tarafından Horasan topraklarına gönderilen Ahnef b. Kays'ın Belh ve Merv şehirleri başta olmak üzere birçok yeri ele geçirmesi ile başlamıştır (İbnû'l-Esîr, II, 1987: 441).¹ Hz. Osman döneminde Belh bölgesinde yönetime karşı çıkan isyanların bastırılması için Basra Valisi Abdullah b. Amîr b. Kureyz tarafından gönderilen Ahnef, şehri yeniden ele geçirmiştir (Hamevî, I, 1977: 480). Ancak Arapların yönetimi altına girmek istemeyen bölge halkının sürekli isyan çıkartmaları üzerine Araplar, Hz. Osman döneminde Abdurrahman b. Serure komutasında harekete geçerek yeniden itaat altına alınmasını sağlamışlardır (Ya'kubî, 2001: 121). Hz. Ali döneminde ise Horasan bölgesinde seleflerine göre büyük çaplı olaylar yaşanmamıştır.

Arapların Belh şehrine tam anlamıyla hâkim olması Emevîler döneminde gerçekleşmiştir. Ancak iki taraf arasında yaşanan mücadelelerden dolayı şehir tahrip edilmiştir. Bunun üzerine Arapların Belh'e 12 km uzaklıkta bulunan Barukan mevkiinde yeni bir ordu karargâhı kurması, Abbâsîler dönemine kadar şehrin tahribat içerisinde kalmasına sebep olmuştur (Barthold, 1990: 80). Belh, ancak Abbâsîler döneminde 735 yılında ilim ve kültür merkezi haline gelebilmiştir. Daha sonra Belh, 820 yılında Tahîrîler, 867 yılında Saffarîler, 900 yılında Sâmânîler, daha sonra Gaznelilerin eline geçse de 1040 yılında Dandanakan Muharebesi'nden sonra Selçukluların yönetimine geçmiştir. İlerleyen süreçlerde 1207 yılında Hârizmşahlar bu topraklara sahip olurken, 1221 yılında ise bölge halkını kılıçtan geçiren Cengiz Han, hâkim olmuştur (Furkani, 2016: 351; Yazıcı, 1992: 441). İbn Battuta, seyahatnamesinde Cengiz Han'ın Belh'te yaptığı tahribatı için şu ifadeleri kullanmıştır: "Yerleşim yerlerinin olmadığı çöl ve kum vadisinde bir buçuk gün süren yolculuktan sonra Belh şehrine ulaştık. Orası yerleşim yeri olmayan tamamen harap olmuş bir yerdi. Uzaktan oraya baktığınız zaman mükemmel binaların olduğunu zannedebilirsiniz. Bu şehrin geniş bir alana yayılan mescitleri, medreseleri ve lacivert boya ile süslenmiş binaları günümüze kadar ayakta kalmasına rağmen şeytan Tinkiz (Cengiz) tarafından harabeye çevrilmiş. Daha sonra sütunların altında hazinenin olduğu söylenmesi üzerine Belh mescidinin de üçte birini tahrip etmiştir. Bu mescit, dünyanın en güzel ve en geniş mescidi idi" (I, 1987: 386-387).

Herat

Horasan'ın meşhur şehirlerinden birisi olan ve kuruluşu çok eski dönemlere kadar dayanan Herat, Afganistan'ın batısında bulunan Herirud Irmağı'nın kenarında kurulmuştur. Herat, Farsça kitabelerde Haraiva, Avestada ve Grekçede ise Areia şeklinde geçmektedir (Hamevî, V, 1977: 396; Uslu, 1998: 215). Şehrin kuruluşu ile ilgili birtakım rivayetler söz konusudur. Bunların birisinde Doğu'ya doğru hareket eden İskender, Çine ilerledikten sonra şehri inşa ettiğidir (el-Hamevî, V, 1977: 396). Diğerinde ise Hz. İsa'nın Havarileri tarafından kurulduğudur. İslâmi inanışlarda da Zulkarneyn tarafından inşa edildiği yönünde görüşler de bulunmaktadır (Şahin, 2013: 51).

Herat'ın Akdeniz'den Hindistan'a ve Çin'e giden yol üzerinde bulunması, ticari anlamda gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca Cevzcan gibi büyük nehir yatağına sahip olması, tarımsal alanda da gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Nehir yatağından faydalanılarak pekmez üretimi yapan köylüler, Herat-Sicistan yolu üzerindeki toprakları Bukrağ, Kukan ve Bekik kasabalarında bulunan nehir yatakları ile sulamışlardır (İbn Havkal, II, 1938: 437-438). İbn Battuta, köylerde yaşayan halkın fıstık yetiştiriciliği ile de uğraştığını, elde ettikleri mahsulün ihracatını ise Irak bölgesine yaptıklarını aktarmıştır (Anonim, 1999: 73; I, 1987: 390).

Ayrıca İbn Battuta kendi seyahatnamesinde Herat için şu ifadeleri kullanmıştır: "Belh şehrinde sonra Herat'a ulaştık. Burası Horasan'ın en büyük yerleşim yeridir. Horasan'da dört büyük şehir vardır. Onlardan ikisi, müreffeh olan Herat ve Nişâbur, diğer ikisi ise tahrip edilmiş Belh ve Merv şehirleridir. Herat şehri yerleşim alanı bakımından muhteşem bir yerdir. Bölge halkı, iyi, namuslu ve dindardır. Onlar, İmamı Azam Ebu Hanife'nin (Allah ondan razı olsun) mezhebine mensuplardır. Kötülüklerden arındırılan şehir halkı, Guriyye kabilesinden olup Gavru Şam bölgesine mensuplardır. Soyuları oradan gelmektedir. Bunlar, yeşil ağacın eksik olmadığı Mergis adı verilen bir sahrada oturmaktadırlar. Atlarını

¹ Yazdicerd'in savaştan kaçtıktan sonra sığındığı şehirler için bkz. (Taberî, IV, 1971: 167-168).

ve büyük baş hayvanlarını burada otlatırlar. Burada en çok fıstık ağacı vardır (I, 1987: 388-390). Ayrıca İbn Havkal ise şehrin iç ve dış kısımlarının dört kapılı sağlam duvarlarla çevrili bir kale olduğunu aktarmıştır. (1938: 437).

Herat, diğer Türkistan şehirlerinde olduğu gibi coğrafik konumundan dolayı tarih boyunca muhtelif devletler tarafından işgale uğramıştır. Hz. Ömer'in vefatından sonra Horasan halkının daha önce yapılan antlaşmaya aykırı hareket etmesi üzerine Basra Valisi Abdullah b. Amîr tarafından Toharistan'a gönderilen Ahnef b. Kays'ın bölgeyi kuşatması karşısında mukavemet gösteremeyen şehir halkı, yılda üç yüz bin dirhem vergi karşılığında antlaşma yapmak durumunda kalmıştır (İbnû'l-Esîr, III, 1987: 18-21). Ancak halkın, Muaviye döneminden itibaren yapılan antlaşmaya uymayarak iç karışıklığa sebebiyet vermesi, şehrin tahrip edilmesine sebep olmuştur. Sükûnetin sağlanması için 661 yılında Belh'e doğru hareket eden Rebi b. Ziyâd'ın kuşatması karşısında zor durumda kalan halk, sulh teklifini kabul etmesi üzerine şehir yeniden Arapların kontrolüne geçmiştir (İbnû'l-Esîr, III, 1987: 280).

Hz. Ömer döneminden beri Horasan bölgesinde yaşanan gelişmeler, Abbâsîler döneminde de devam etmiştir. Herat halkı, Abbâsîler döneminde yalancı peygamberlik iddiasında bulunduğu iddia edilen Üstadsis'in isyanına destek vermişlerdir. Bu isyan, 767 yılında güçlkle bastırılmıştır. Şehir, Abbâsîlerden sonra sırasıyla Tahirîler, Saffarîler ve 909 yılında Sâ mânîlerin hâkimiyetine geçmiştir (Uslu, 1997: 215). Sâ mânîlerden sonra Gaznelilerin bölgedeki hâkimiyeti, Samanî Emiri II. Nuh döneminde Horasan Valiliğine Sebüktegin'in getirilmesiyle birlikte başlamıştır. Herat bölgesi kardeşi Buğracuk'un, Horasan ise oğlu Mahmut'un idaresindeydi (Merçil, 1989: 10). Sebüktegin'in ölümünden sonra tahta oturan Sultan Mahmut, oğlu Mesut'u Herat'a vali olarak tayin etmesine rağmen bölgede yaşanan iç karışıklıklardan dolayı hâkimiyet kurmakta oldukça zorlanmıştır. 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı'ndan sonra Gazneliler, Herat başta olmak üzere Ferave, Dihistan ve Neşu'yu Selçuklulara vermek zorunda kalmışlardır (Merçil, 1989: 64). Sultan Mevdud döneminde Gaznelilerin eline geçse de Sultan Alparslan döneminde yeniden Selçukluların hâkimiyetine geçmiştir. Ancak Selçuklu idaresinde memnun olmayan Herat halkının Gurlular hükümdarı Sultan Gıyasettin'i davet etmesi üzerine harekete geçen Gıyasettin, 1175 yılında Herat'ı ele geçirmiştir (Sıddıqui, 1996: 207). Şehir, 1209'da Hârizmşahlar (Kafesoğlu, 1984: 172), 1221 yılında ise Cengiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından ele geçirilmiştir. Halkın işgal karşısında herhangi bir mukavemet gösterememesi üzerine Tuluy, on iki bin kişiyi öldürmüştür. Daha sonra Celaleddin Hârizmşah'ın faaliyetleri neticesinde Moğollara karşı isyan çıkması üzerine Cengiz Han, altı aylık kuşatmadan sonra 1222 yılında şehri tahrip etmiştir (Barthold, 1973: 184).

Tûs

Horasan ve Nişâbur arasında bulunan¹ kurşun, bakır, mineral, gümüş, demir, zümrüt gibi değerli taş madenlerine sahip dağlar arasında yer alan Tûs şehrinin (Anonim, 1999: 72; İbn Havkal, 1938: II, 434) kuruluşu Büyük İskender dönemine kadar dayanmaktadır. Bazı rivayetlerde Tûs'un kuruluşunun Pişdadiler Hanedanı'na mensup Cemşid'e dayandırılması, şehrin varlığını Sâsânî öncesi dönemlere kadar uzandığını göstermektedir (Kurtuluş, 2012: 431). İbn Hurdazbih, Tûs'un Nişâbur ve Serahs arasında bulunan yolun üzerinde olduğunu aktarmıştır (1889: 201-202). Tûs'a Nişâbur'dan Deylem Denizi takip edilerek ulaşıldığını söyleyen Yâkûbî, halkın büyük çoğunluğunun Acemli olduğunu kaydetmiştir (2001: 93). Konumu itibarıyla Nişâbur, Merv, Belh ve Herat şehirlerinden küçük olduğunu söyleyen İbn Havkal, Tûs'un Taberan, Nukan ve Raykan beldelerinden meydana geldiğini ifade etmiştir (II, 1938: 430, 434).² İbn Battuta ise İbn Havkal'ın aksine Horasan'ın en büyük şehri olduğunu söylemiştir (I, 1987: 394).

Hz. Ömer döneminden beri Horasan bölgesinde yönetime karşı çıkan isyanlar, Hz. Osman döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. İsyancıları bastırmak için harekete geçen Abdullah b. Amîr komutasındaki İslâm ordusuna karşı mukavemet gösteremeyen şehir halkının yılda altı yüz bin dirhem vergi vermeyi kabul etmesi üzerine iki taraf arasında sulh yapılmıştır (Belazûrî, 1987: 570; İbnû'l-Esîr, III, 1987: 20). Ancak Horasan bölgesinde yaşanan iç karışıklıklar, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar devam etmiştir. Horasan Valisi Mühelleb b. Ebû Sufre tarafından Mâverâünnehr

¹ Horasan ve Nişâbur arasında bulunan Tus'un bu bölgelere yaklaşık 10 fersah uzaklıktadır (Yâkûbî, 2001: IV, 49).

² Hamevî, ise Tûs şehrinin sadece Taberan ve Nukan beldelerini içine aldığı aktarmıştır (IV, 1977: 49). Bu ibare aynı zamanda Ebû'l-Fida'nın, *Takvîmû'l-Buldân*, adlı eserinde de geçmektedir (Basım Tarihi Belirsiz: 451).

bölgesine akınlar yapılmasına rağmen herhangi bir başarı elde edilememiştir (Yıldız, 1988: 267). Abbâsîler döneminde de daha önce yaşanan iç karışıklıkların hız kesmeden devam etmesi üzerine isyanları bastırmak için Tûs'a gelen Halife Harûnürreşîd, hastalığın nüksetmesinden dolayı vefat ettiği için burada defnedilmiştir. (Belazûrî, 1987: 417) Şîî imamlarından Ali b. Musa er-Rıza'nın türbesi de bu şehirdedir (Hamevî, IV, 1977: 49).

Sâmânîler döneminde ise Tûs, eski Emir Ahmed b. Abdullah Hucistanî tarafından tahrip edilmiştir. Sâmânîlerden sonra Gazneliler ve Selçuklular arasında yaşanan mücadele, Tûs'un tahrip edilmesine sebep olmuştur. Bunlardan en büyüğü H. 425 yılında Kirman emiri ile Gazneliler Sultanı I. Mesud arasında yaşanan şiddetli savaştır. Bu savaşta galip gelen Kirman Emiri, Tûs şehrinde yirmi bin kişiyi katledip çocukları da esir almıştır. (İbnû'l-Esîr, VIII, 1987: 211). İbnû'l-Esîr, daha sonra ki süreçte şehrin Melikşah'ın veziri Nizamü'l-mülk'e iktâ olarak verdiğini aktarmıştır (VIII, 1987: 396-397). 1220 yılından itibaren Cengiz Han'ın önderliğinde Ceyhun Nehri üzerinden Horasan bölgesine doğru hareket eden Moğollar, Nişâbur'u beş gün boyunca kuşatma altına aldıktan sonra Merv'e doğru ilerleyerek burayı on beş günün sonunda tahrip etmişlerdir. Daha sonra Tûs şehrine yönelen Moğollar, Horasan'ın diğer bölgelerinde yaptıkları gibi şehir halkının büyük kısmını öldürüp geriye kalanları ise esir aldıktan sonra şehri tahrip etmişlerdir.¹

Meşhed

Abı-meşhed vadisi üzerine kurulan Meşhed, kaynaklarda Tûs ile aynı yerde kurulduğundan dolayı karıştırılmıştır. Aslında Tûs, aynı ismi taşıyan Tûs şehrinin yer aldığı bölgenin adıdır. Tûs ve Meşhed'in karıştırılmasındaki sebep Taberan ve Nukan beldelerinin buldukları coğrafi konumlarıdır. Eski Arap coğrafyacıları, Taberan ve Nukan'ı iki ayrı şehir olarak gösterip Taberan'ın Tûs'a, Nukan'ın ise Meşhed'e bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir (Öz, 2004: 363). Buna karşılık İbn Havkal, Hamevî ve Ebû'l-Fidâ gibi coğrafyacılar ise, Taberan ve Nukan'ın Tûs'a bağlı olduklarını aktarmışlardır. Şehirlerin karıştırılmasındaki diğer bir etken ise Meşhed'e bir mil uzaklıkta yer alan Senabaz köyünün Nukan ile karıştırılmasıdır. İbn Havkal, Şîî imamlarından Ali b. Musa er-Rıza ile Halife Harun Reşit'in türbesinin Nukan civarından bulunan Senabaz köyünde, (II, 1938: 434), Hamevî türbelerin Tûs'ta (IV, 1977: 49), İbnû'l-Esîr ise türbelerin Meşhed'te olduğu yönünden bilgiler vermişlerdir (X, 1987: 421). Şîîlerin sekizinci imamı olan İmam Rıza'nın Senabaz köyüne defnedilmesi ilerleyen süreçlerde köyün Şiiler tarafından kalkınmasını sağlamıştır. Öyle ki İbn Battuta, bu şehri Meşhed-i Rıza olarak ifade etmiştir (I, 1987: 394).

İbn Battuta, Meşhed hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: "Tûs'tan sonra Meşhed-i Rıza'ya doğru yolculuk yaptık. Bu şehrin sembolik ismi olan Ali er-Rıza'nın soyu şöyledir. Ali er-Rıza b. Musa Kâzım b. Cafer-i Sadık b. Muhammed Bakır b. Zeynel Abidin b. Hüseyin b. Ali b. Ebu Talip, Allah hepsinden razı olsun. Bu şehir, oldukça büyüktür. Oranın güzel meyveleri, bol suları ve çok büyük değirmenleri vardır. Meşhed'de mescit ve caminin bitişiği olan türbenin içiresinde büyük bir kubbe vardır. Duvarlar, renkli seramiklerle yapılmış. Kabrin üzerinde gümüş plaklarla kaplanmış bir tahta vardır ve üzerinde gümüş kandiller asılıdır. Bu türbenin tam karşısında Müminlerin emiri Harun Reşit'in türbesi vardır" (I, 1987: 394).

Meşhed ismini ilk defa zikreden İslâm coğrafyacısı Makdisî, Horasan'ın en güzel mescidinin Amidüddeve tarafından burada inşa edildiğini söylemiştir. (1991: 333). Ancak Gazneliler döneminde Sebüktegin ve Horasan komutanı Ebû Ali arasında yapılan savaş, şehirlerin büyük tahribata uğramasına sebep olmuştur (İbnû'l-Esîr, VII, 1987: 466) Meşhed, ilerleyen süreçler de Moğolların 1220'de Horasan'da başlattığı tahribatta oldukça etkilenmiştir. Hatta bu tahribatta İmam Rıza'nın türbesi de zarar görmüştür (İbnû'l-Esîr, X, 1987: 421).

Nişâbur

Binalud Dağı'nın güneybatısında yer alan, Tahran ve Meşhed'i birleştiren yol üzerinde kurulan Nişâbur (Özgüdenli, 2007: 149), Sâsânî Hükümdarı I. Şapur veya II. Şapur tarafından Horasan bölgesinde kurulmuştur (Hamevî, V, 1977: 331; Taberî, II, 1971: 58.). Horasan'ın en büyük şehri olan (Anonim, 1999: 71) ve değerli madenlere sahip olan Nişâbur, Neşavur, Neysabur, İranşehir (Hamevî, V,

¹ Moğolların Horasanı işgali süreci için bkz. (İbnû'l-Esîr, X, 1987: 419-422).

1977: 331),¹ ve Ebreşehre gibi isimlerle anılmıştır. (İstahrî, 1927: 254). İbn Battuta, Nişâbur'u Küçük Dimaşk olarak zikretmiştir (I, 1987: 394). İstahrî ve İbn Havkal'a göre Horasan'da Nişâbur dışında havanın en sağlıklı ve gökyüzünün en temiz olduğu başka bir şehir yoktur (II, 1938: 433; 1927: 254). Hamevî'de gezdiği şehirler içerisinde Nişâbur gibi olan bir yer görmediğini ifade etmiştir (V, 1977: 331: İstahrî, 1927: 256). Oldukça geniş bir yerleşim alanına sahip olan Nişâbur'da Kuhistan, Nesa, Cam, Tus, Bahraz, Ebyurd, Buzcan, Malin (Kevaherz), Kurduz, Tersiz Han Revan, Ezezvar, Hüsrevkird, Mihrican ve Hucan gibi şehirler ve kasabalar mevcuttur (Hamevî, V, 1977: 95-96; İbn Havkal, II, 1938: 433).

Nişâbur'un İpek yolu üzerinde yer alması ticari anlamda gelişmesini de sağlamıştır. İbn Havkal, büyük kabilelerin İslâmi şehirlere ve diğer ülkelere götürdükleri giysi çeşitleri, kaliteli ipekten ve pamuktan yapılmış kıyafetleri, Nişâbur'un yer aldığı yollar üzerinden taşıdıklarını aktarmıştır (II, 1938: 433). Ticaretin yoğun bir şekilde yaşanmasından dolayı tüccarların konaklaması, şehrin kalabalık olmasını sağlamıştır (Anonim, 1999: 71). Ayrıca karasal iklime ve sulama kanallarına sahip olması, tarımın gelişmesini de sağlamıştır. Hamevî, yerin altında tatlı su olmamasına rağmen çeşitli meyvelerin mevcut olduğunu özellikle başka bir yerde yetişmeyen ribas adında bir bitki türünün burada yetiştiğini aktarmıştır (V, 1977: 331). İbn Battuta'ya göre ise, Horasan'ın dört büyük şehrinden birisi olan Nişâbur'un güzel meyveleri, bahçeleri, suları, dört tane akan nehirleri, geniş sokakları ve çarşının ortasında eşsiz mescitleri vardır (I, 1987: 394-395).

Nişâbur, stratejik açıdan büyük öneme sahip yollar üzerinde kurulduğu için tarih boyunca işgale maruz kalmıştır. Halife Hz. Osman döneminde H. 31'de Basra valisi Abdullah b. Amîr el-Kureyzî tarafından fethedilmesinden sonra halkın yıllık yedi yüz bin dirhem vergi vermeyi kabul etmesi üzerine iki taraf arasında sulh yapılmıştır (Belazûrî, 1987: 569; Hamevî, V, 1977: 331; İbnû'l-Esîr, III, 1987: 19). Hz. Ali döneminde Muaviye ile yaşanan halifelik mücadelesinde çıkan bir isyan neticesinde Nişâbur, kontrolden çıkmasına rağmen H. 42 yılında Muaviye tarafından yeniden kontrol altına alınmıştır (Özgüdenli, 2007: 149).

Abbâsîler dönemine baktığımız zaman Horasan Valisi Abdullah b. Tahîr, Azerbaycan'da meydana gelen Babek olayından sonra Halife Me'mûn ile ters düşmüştür. Ancak Me'mûn'un ölümünden sonra halife olan Mutasım döneminde Taberistan bölgesinde Karun tarafından çıkartılan isyanı bastırması, devlet içerisinde itibarının güçlenmesini sağlamıştır.² İlerleyen süreçlerde devletin içerisine düştüğü durumdan istifa eden Abdullah b. Tahîr, Nişâbur'u merkez haline getirmiştir. Abdullah b. Tahîr'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Tahîr b. Abdullah'ın halefi olan Muhammed b. Tahîr, Horasan bölgesini idare etmekte oldukça zorlanmıştır. Bu durumdan istifade eden Saffarîler hanedanlığının kurucusu Ya'kub es-Saffar, Horasan bölgesinde Muhammed b. Tahîr ile yaptığı savaşı kazandıktan sonra onu esir etmesi ile birlikte Tahîrîlerin hâkimiyetine son vermiştir (İbnû'l-Esîr, VI, 1987: 82, 242).

Gazneliler devletinde merkez olan Nişâbur'da 1011 yılında şiddetli geçen kış mevsiminden dolayı mahsul elde edilememesi üzerine büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Rivayetlere göre bu kıtlıkta yüz bin kişi hayatını kaybetmiştir. Gazneliler ile Selçuklu Devleti arasında yapılan Serahs savaşından sonra Nişâbur, Selçukluların eline geçmesine rağmen yapılan geçici bir antlaşma ile yeniden Gaznelilerin idaresine bırakılmıştır (Merçil, 2013: 40, 72). Ancak Selçuklu ve Gazneli Devleti arasında yaşanan mücadeleler şehri olumsuz yönden etkilemiştir. Nitekim Horasan bölgesine saldıran Sencer, bulduğu her şeyi katlederek bölgenin tahrip edilmesine sebep olmuştur (Hamevî, V, 1977: 332; İbnû'l-Esîr, IX, 1987: 384-388). Selçuklulardan sonra Nişâbur'a 1142'de Hârizmşahlar, 1220'de Gurlular, XI-XII. yy'da ise İlhanlılar hâkim olmuştur. 1284-1291 yılları arasında Çağatay Hanlığı tarafından sürekli tahribata uğrayan Nişâbur, 1405'de bölgede yaşanan depremden dolayı tamamen yılmasına rağmen yeniden inşa edilmiştir (Özgüdenli, 2007: 151).

SONUÇ

Tarihin farklı zamanlarında kurulan Türkistan şehirleri sahip oldukları bir takım özelliklerinden dolayı birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Şüphesiz bu şehirlerin ön plana çıkmalarında İran, Çin, Hindistan ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların üzerinde kurulmaları doğrudan etkili olmuştur. Bu durum Türkistan şehirlerinin iktisadi ve kültürel açıdan gelişmesini de sağlamıştır. Nitekim kültürel

¹ İbn'ül-Fakîh'te Nişâbur'u İnanşehir ve Nişâbur isimleri ile aktarmıştır. (1996: 615).

² İsyân için bkz. (İbnû'l-Esîr, VI, 1987: 50-56).

etkileşim neticesinde Budizm dini Belh ve Buhara başta olmak üzere Türkistan'ın diğer şehirlerinde yayılma alanı bulmuştur. Türkistan şehirlerini öne çıkartan diğer bir özellikleri ise sahip oldukları iklim şartlarıdır. Ticaretin yanı sıra tarımın oldukça geliştiği Türkistan şehirleri meyveleri, bahçeleri ve yer altı kaynakları ile ön plana çıkmışlardır. Bu durum beraberinde birçok devletin odak merkezi haline gelmesine de sebep olmuştur.

Hız. Ömer döneminde Sâsâni hükümdarı Yezdicerd'in Horasan topraklarına kaçması üzerine Horasan bölgesinde Ahnef b. Kays tarafından başlayan fetih hareketleri Hız. Osman ve Emevîler döneminde hız kesmeden devam etmiştir. Arapların yönetimi altına girmek istemeyen Türkistan halkının ayaklanması, şehirlerin tahrip edilmesine sebep olmuştur. Nitekim Hız. Osman'dan sonra Emevîler, Abbâsiler ve diğer muhtelif hanedanlıkların Türkistan'a sahip olmak için mücadele içerisine girmeleri, şehirleri yıkılma aşamasına getirmiştir. Ancak bu durum Türkistan şehirlerinin ilim, bilim ve kültür alanında gelişmesine engel teşkil etmemiştir. Mesela Belh, Emevîler döneminden itibaren tahrip altında kalmasına rağmen Abbâsiler dönemiyle birlikte hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya gibi alanlarda büyük âlimler yetiştirerek gelişme sağlamıştır. Tarih boyunca işgal altında kalan Türkistan şehirleri, yakın tarihte özellikle mimari alanda büyük gelişmeler sağlayabilmişlerdir. Bu durum, Türkistan şehirlerinde yaşayan halkın refah seviyesinin yükselmesini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

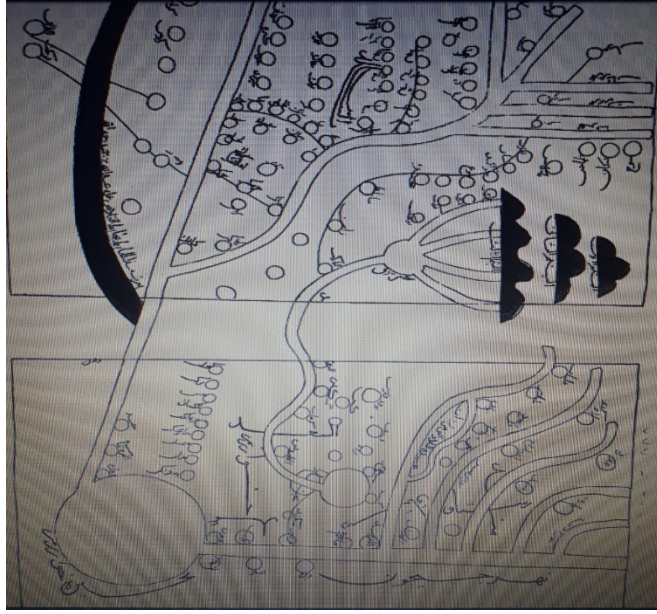
- Açıkgöz, Ö. (2007). Şehir toplumu ve şehir sosyolojisi, *Sosyoloji Konferansları*, XXXV, 57-83.
- Altın, K. Y. (2018). Uygur Türklerinin inanç ve uygulamalarında toprak, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, XI, 36-48.
- Alver, K. (2011). Korkut Tuna ve şehir sosyolojisi, *Sosyoloji Dergisi*, S. XXII, 331-346.
- Alyılmaz, C. (2002). Eski Türk şehirleri ve Semerkant, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XX, Erzurum, 303-311,
- Anonim, (Ed.). (1999). *Hududu'l-âlem mine'l-maşrîk ve ila'l-mağrîb*, Darû'l-Sekafiyye.
- Arslan, H. (2018). Buhara: Türkistan'da çok kültürlü bir kent, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVIII, 29-41, <https://doi.org/10.21054/deuifd.492962>
- Atalay, B. (1985). *Divan-û lugati't-türk tercümesi*, I-III, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydınlı, O. (2001). *Fethinden Samanilerin yıkılışına kadar Semerkant tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.
- ____ (2009). Semerkand, *İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, 481-484.
- Barthold, W. (1973). Herat ve Heririd boyu, *Tarih Dergisi*, XXVII, 179-192.
- ____ (1990). *Moğol istilasına kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Belâzurî, E. H. (Ed.). (1987). *Fütuhû'l-buldân*, Müessetû'l-Maarîf.
- Beyhakî, A. Z. (Ed.). (2004). *Tarih-u beyhakî*, Suriye İletişim Bakanlığı.
- Bîrûnî, E. R. (1933). *Âsârü'l-Bâkiye*, Darû Sadîr,
- Cezar, M. (1977). *Anadolu öncesi Türklerde şehir ve mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslamiyet öncesi Türk tarihi ve kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
- Çetin, O. (1998). Horasan, *İslam Ansiklopedisi*, XVIII, 234-241.
- Dalkılıç, M. (2009). *Horasan'da iktidar mücadeleleri (m.705-796)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi.

- Diyârbekri, H. B. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, I-II.
- Ebû Ubeyd, A. B. (Ed.). (2009). *Mû'cemû meste'cam min esmai'l-bilâd ve'l-mevazî*, I-II.
- Ebû'l-Fidâ, M. İ. *Takvîmû'l-buldân*, Darû Sadîr.
- Erdoğan, C. (2013). Harezmi'de Gazneli hâkimiyetinin tesisi ve Altuntaşlar dönemi (1017-1041), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, L, 143-180.
- Fârâbî, E. N. (Ed.). (1986). *Ehli'l-medinetû'l-fadile*, Darû'l-Maşrîk.
- Furkani, M. (2016). Tarihte model İslam kentlerden biri olarak Belh şehri, 4. *Uluslararası Kentsel Ve Çevresel Sorunlar Ve Politikalar Kongresi*, 340-354.
- Hamevî, Y. A. (1977). *Mu'cemû'l-buldân*, I-V. Darû Sadîr.
- İbn Battûta, E. A. (Ed.). (1987). *Er-rihle*, I-II, Darû İhya'û'l-Ulûm.
- İbn Fadlân, A. B. (Ed.). (1959). *Risaletû İbn Fadlân*.
- İbn Hacer, A. A. (Ed.). (2013). *Fethû'l-barî şerhî sahîhi buhârî*, I-XXVI, Darû Risaletî'l-Âlemiyye.
- İbn Havkal, E. K. (1938). *Suretû'l-arz*, I-II, Darû'l-Mektebetû'l-Hayat.
- İbn Hurdazbih, E. K. (1889). *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*.
- İbn Kuteybe, E. M. (Ed.). 1992. *El-ma'ârif*.
- İbn Manzûr, E. F. (2010). *Lisanû'l-arab*, I-XV, Darû Sadîr.
- İbnü'l-Fakîh, E. A. (Ed.). (1996). *Kitabû'l-buldân*,
- İbnü'l-Esîr, İ. E. (Ed.). (1987). *El-kâmil fi't-târîh*, I-XI, Darû'l-Kûtubû'l-İlmiyye.
- İstahrî, E. İ. (1927). *Kitabû'l-mesâlik ve'l-memâlik*, Matbaatû Berîl.
- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ____ (1989). *Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ____ Orta Asya'nın en eski kültürleri ve Çin medeniyeti ile ilişkiler, (e.t. 26.04.2020), <https://Docplayer.Biz.Tr/25510647-Orta-Asya-Nin-En-Eski-Kulturleri-Ve-Cin-Medeniyeti-İle-İliskiler-İçindekiler-Tablosu-Orta-Asya-Nin-En-Eski-Kulturleri-2.Html>
- Kafesoğlu, İ. (1977). *Türk milli kültürü*, Ötüken Yayınları.
- ____ (1984). *Harezmsahlar Devleti tarihi (485- 618/1092- 1221)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kitapçı, Z. (1996). *Eski hilafet ülkelerinde Türk hatunları*, Yedi Kubbe Yayınları.
- Köprülü, F. (1980). *Türk edebiyatı tarihi*, Ötüken Yayınları.
- Kurtuluş, R. (2012). Tûs, *İslam Ansiklopedisi*, XLI, 431-432.
- Kutluer, İ. (2003). Medeniyet, *İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, 296-297.
- Kuyumcu, E. (2018). Harezmi dönemi Türkçesi ve eserlerine genel bir bakış, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VIII/I, 367-383, <https://doi.org/10.17218/husbed.71773>
- Küçükbaşçı, M. S. (2010). Şehir, *İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, 441-446.
- Makdisî, E. A. (1991). *Ahsanu't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekalim*.
- Merçil, E. (2013). *Müslüman Türk devletleri tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Muhammedcanov, A. (2012). Tirmiz, *İslam Ansiklopedisi*, XLI, 200-202.

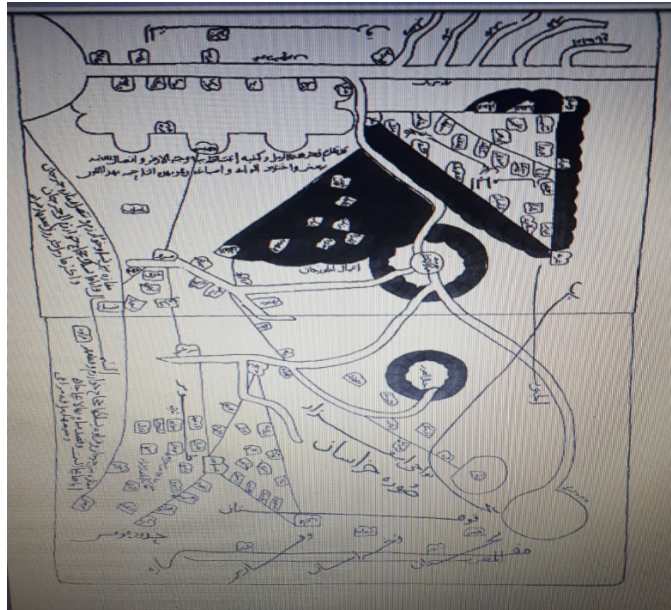
- Müslim, E. H. (Ed.). (1991). *Sahîhu müslim*, I-II, Darû Tayyibe.
- Narşahî, E. B. (Ed.). (1993). *Târihû Buhârâ*, Darû'l-Maârîf.
- Ögel, B. (1978). *Türk kültür tarihine giriş*, I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları,
____ (1984). *İslamiyet'ten önce Türk kültür tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öz, M. (2004). Meşhed, *İslam Ansiklopedisi*, XXIX, 362-363.
- Özaydın, A. (1997). Hârizm, *İslam Ansiklopedisi*, XVI, 217-220.
____ (2001). Karahanlılar, *İslam Ansiklopedisi*, XXIV, 404-414.
____ (2004). Melikşah, *İslam Ansiklopedisi*, XXIX, 54-57.
- Özgüdenli, O. G. (2007). Nisabur, *İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, 149-151.
- Selçuk, H. (2014). Türk tarihinde kadın ve savaş, Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Sıddıquî, I. H. (1996). Gurlular, *İslam Ansiklopedisi*, XIV, 207-211.
- Sümer, F. (1960). Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?, *Bellekten*, XXIV/ XCVI, 568-594.
____ (1984). *Eski Türklerde şehircilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
____ (1994). Dokuz Oğuzlar, *İslam Ansiklopedisi*, IX, 500-502.
- Şeşen, R. (1992). Buhara, *İslam Ansiklopedisi*, VI, 363-367.
- Taberî, E. C. (Ed.). (1971). *Târihû taberî*, I-XI, Darû'l-Maârîf.
- Taşagıl, A. (2003). *Göktürkler*, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tirmizî, E. İ. (Ed.). (1996). *El-camiû'l-kebîr*, I-VI, Darû'l-Ğarbî'l-İslâmî.
- Togan, Z. V. (1964). Peygamberin zamanında şarki ve garbi Türkistan'ı ziyaret eden Çinli budist rahibi Hüen-Çang'ın bu ülkelerin siyasi ve dinî hayatına dair kayıtları, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/XXXVII, 21-64.
- Turan, O. (2019). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, Ötüken Yayınları.
- Uslu, R. (1997). *Hicri I. ve II. yüzyıllarda Horasan tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi.
- Vurgun, S. Y. (2013). *XIX. yüzyılda seyahatnamelerin ışığı altında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi.
- Vambery, A. (Çev.). (1987). *Tarihû Buhara*, Kahire: Mektebetû Nehdetû's-Şarkî.
- Ya'kubî, E. A. (Ed.). (2001). *Kitabû'l-buldân*.
- Yasir, M. (2011). Türk İslam kültür merkezlerinden biri olarak Belh şehri, *İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat Ve Musikisi Dergisi*, S. XVIII, 219-241.
- Yazıcı, T. (1992). Belh, *İslam Ansiklopedisi*, V, 410-411.
- Yıldız, H. D. (1988). Abdülmelik b. Mervan, *İslam Ansiklopedisi*, I, 266-270.
- Yiğit, İ. (2002). Kuteybe b. Müslim, *İslam Ansiklopedisi*, XXVI, 490-491.

EKLER

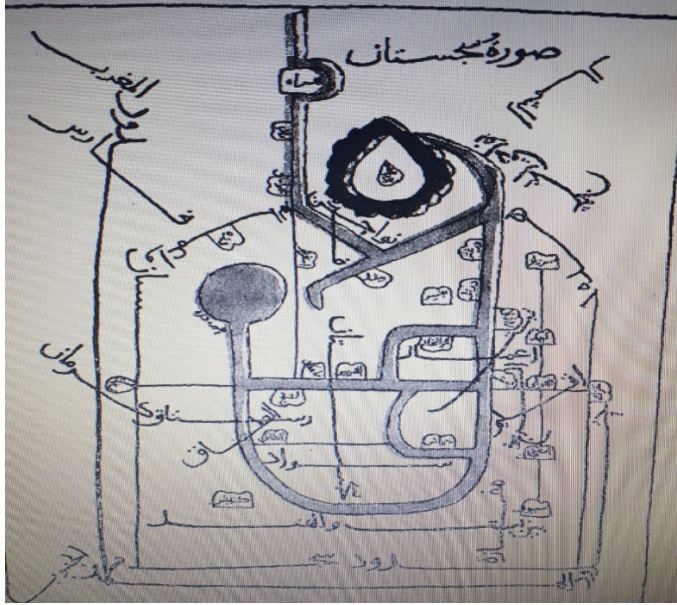
Şekil 1. Horasan bölgesi (İbn Havkal, II, 1938: 360).

Şekil 2. Horasan bölgesi (İbn Havkal, II, 1938: 376).

Şekil 3. Mâverâünnehr bölgesi (İbn Havkal, II, 1938: 384).

Şekil 4. Sicistan bölgesi (İbn Havkal, II, 1938: 348).